

Ομοφυλοφιλία και παιδεραστία στην αρχαία Ελλάδα - Ηθικώς αποδεκτά, ή κάτι άλλο; (Μέρος Α')

«Θέλησαν να παραστήσουν την αρχαία Ελλάδα σαν ένα Παράδεισο για τους διεστραμμένους, πράγμα που είναι υπερβολικό. Το λεξιλόγιο της ελληνικής γλώσσας και η νομοθεσία των περισσότερων πόλεων επιβεβαιώνουν πως η διαστροφή δεν έπαψε ποτέ να θεωρείται σαν ένα ανώμαλο γεγονός».

(H. I. Marrou)

A. Πρόλογος

Προκειμένου να γράψει κανείς για την «παιδεραστία» και την σχέση «ερώμενου-εραστή», στην αρχαία Ελλάδα, προϋποτίθεται μία αλληλουχία δεδομένων που αφορά το πώς έβλεπαν οι αρχαίοι το ανθρώπινο σώμα, πως κατανοούσαν την έννοια του ωραίου, και πως αυτά συνδέονταν με την αγωγή. Επειδή ο σύγχρονος τρόπος σκέψης διαφέρει από τον τρόπο σκέψης που είχαν τότε, όπως διαφέρουν και οι έννοιες των επίμαχων σχετικών λέξεων και φράσεων, δημιουργούνται παρανοήσεις και παρεξηγήσεις, άλλοτε σκόπιμα και άλλοτε όχι, με αποτέλεσμα την διαστρέβλωση και την παρερμηνεία υπέροχων κειμένων, όπως το «Συμπόσιο» του Πλάτωνος, ο «Ερωτικός» του Πλουτάρχου, και πλείστων όσων κειμένων. Όταν αυτά διευκρινιστούν, τότε θα αρχίσουμε να μπαίνουμε στο πνεύμα εκείνων των ανθρώπων, με σκοπό την κατανόηση των κειμένων. Για τον λόγο αυτό, σε αυτό το πρώτο μέρος, παρατίθενται από έγκριτα λεξικά όλες οι σημασίες των επίμαχων όρων. Πολύ σημαντικό κομμάτι αυτό, εφόσον «αρχή σοφίας, ονομάτων επίσκεψις». Επίσης, παρατίθεται και η σχετική νομοθεσία που προστάτευε από τις παρεκτροπές και ταυτόχρονα οριοθετούσε το υγιές από το μη υγιές, και αποσαφήνιζε την πραγματική έννοια της «παιδεραστίας» και της βαθύτατης φιλικής πνευματικής σχέσης μεταξύ ερώμενου και εραστή, καθόσον για τους αρχαίους νομοθέτες και φιλοσόφους, η φύσις ήταν το κριτήριο. Η νομοθεσία λοιπόν λειτουργούσε κυρίως προληπτικά και πήγαζε από τα ήθη και τα έθιμα της εποχής, το «άγραφο δίκαιο». Σε άλλες πόλεις ήταν περισσότερο αυστηρή (π.χ. Αθήνα, Σπάρτη), σε άλλες λιγότερο (π.χ. Ηλεία, Βοιωτία). Όλα εξαρτώνται από την πνευματική στάθμη της παιδείας των πολιτών. Το ότι υπήρχε στην αρχαιότητα το φαινόμενο της «παιδεραστίας» (με την σημερινή έννοια) και της «ομοφυλοφιλίας»,

είναι βέβαιο. Αυτό όμως δεν σημαίνει ότι ήταν ηθικώς αποδεκτή. Δηλαδή, επειδή υπάρχουν σήμερα παιδεραστές και ομοφυλόφιλοι, δεν έπεται ότι όλη η κοινωνία είναι έτσι. Σε επόμενα μέρη, θα γίνει μία όσο το κατά δυνατό σύντομη παρουσίαση διάφορων αποσπασμάτων από τους αρχαίους συγγραφείς, όπου θα γίνουν οι απαραίτητες διευκρινίσεις και εξηγήσεις. Σε αυτό το σημείο, πρέπει να ξεκαθαριστεί ότι πολλές φορές ο εκάστοτε συγγραφέας -ειδικά στα διαλογικά κείμενα- πίσω από τα διάφορα πρόσωπα των διαλόγων, παρουσιάζει τις απόψεις της εποχής του. Δεν σημαίνει, όμως, ότι είναι και δικές του απόψεις. Η πολυφωνία, ο διάλογος, και η επιχειρηματολογία, είναι γνήσια χαρακτηριστικά του αρχαίου πνεύματος .

Για την ευκολότερη κατανόηση των μεγάλων αποσπασμάτων, η παρουσίασή τους γίνεται με βάση τις αποδόσεις και όχι από το αρχαίο κείμενο. Βέβαια, όπου απαιτείται ή όπου θεωρείται κατά την κρίση μας ότι η απόδοση δεν είναι η ορθή, προσφεύγουμε στο αρχαίο, μιας και όλες οι αποδόσεις λίγο ή πολύ, κάπου χάνουν. Όταν τα χρησιμοποιούμενα αποσπάσματα δεν είναι εκτενή, παραθέτουμε από το αρχαίο. Όταν από ένα πολύ μεγάλο σε έκταση απόσπασμα θέλουμε να επικεντρωθούμε σε ορισμένα -κατά την κρίση μας- βασικά σημεία τα οποία απέχουν μεταξύ τους, τότε δίδεται μια μικρή περίληψη προς κατανόηση και ύστερα τα σημαντικά χωρία. Οι αναγνώστες μπορούν και από μόνοι τους να ελέγξουν τα γραφόμενα, διότι παρατίθενται οι ακριβείς πηγές.

B. Εισαγωγικά στοιχεία

1. Αρχαίων αντιλήψεις περί σώματος - Παιδικός έρως, σώμα, η έννοια του ωραίου

Ο Ι. Συκουτρής, έξοχος φιλόλογος και αρχαιογνώστης, στην εκτενέστατη εισαγωγή του εις το «Συμπόσιον» του Πλάτωνος, εκδόσεις «Κάκτος», παραθέτει πολύ κατατοπιστικά σχόλια. Μας λέει ότι ο παιδικός έρως ήταν ένας κοινωνικά αναγνωρισμένος θεσμός, ο οποίος ήταν και δείγμα πολιτισμού. Όπως θα δούμε στην ενότητα περί της νομοθεσίας στην Αθήνα και στην Σπάρτη, ο νομοθέτης προελάμβανε τυχούσα παρεκτροπή με το να τιμωρεί αυστηρά εκείνους που θα τολμούσαν την σεξουαλική επαφή με παιδί. Κατά λογική συνέπεια, δεν θα μπορούσε να είναι κοινωνικός θεσμός η σεξουαλικού τύπου «παιδεραστική» σχέση, και ταυτόχρονα να έχει ενάντιο τον νόμο. Συνεπώς, δεν είχε καμία σχέση με αυτό που έρχεται στο μυαλό μας όταν ακούμε, ή διαβάζουμε την λέξη «παιδεραστία». Δυστυχώς, ο μεγάλος φιλόλογος Ι. Συκουτρής, πουθενά δεν αναφέρεται στην σχετική νομοθεσία και έτσι υποπίπτει στην πλάνη να μην διακρίνει το ορθό νόημα

της «παιδεραστίας» (αν και το προσεγγίζει) από την παρεκτροπή της (με την οποία την συγγέει σε ορισμένα σημεία). Παρ' όλα ταύτα, κανένας δεν διεκδικεί τον τίτλο του «αλαθήτου», ούτε η όποια πλάνη μπορεί να μειώσει μια προσωπικότητα του βεληνεκούς του Ι. Συκουτρή. Γράφει λοιπόν, ότι «ήτο ένας θεσμός κοινωνικώς αναγνωρισμένος», τον οποίο «με παρρησίαν και υπερηφάνειαν τον ανέφεραν ως ένα σημείον ανωτερότητος από τους βάρβαρους λαούς, ως ένα κατ' εξοχήν δείγμα πολιτισμού» (σ. 45). Ήταν μία βαθιά φιλική σχέση δασκάλου-μαθητή, ή παιδιού-κηδεμόνα, αν θέλετε. Πνευματικού οδηγού, χωρίς ο μαθητευόμενος να χάνει την αυτοτέλειά του και την προσωπικότητά του. Ανάλογα με το πνευματικό επίπεδο της πόλης, ελάμβανε και συγκεκριμένη μορφή. Για παράδειγμα, στην Αθήνα αποσκοπούσε σε καθαρά πνευματικούς λόγους, ενώ στην Κρήτη, σε περισσότερο πρακτικούς. Ο εραστής (φιλήτωρ) προανήγγειλε από τρεις μέρες πριν, την εκλογή του εφήβου, στους γονείς του εφήβου. **Οι γονείς είχαν το δικαίωμα να δεχτούν ή να απορρίψουν τον εραστή, αν εκείνος δεν ήταν άξιος.** Αν τον δέχονταν, «το ζεύγος κατέφευγε εις τα βουνά, εκεί δε επί δύο μήνας εδιδάσκετο ο νέος την σκληραγωγίαν, το κυνήγι και την χρήσιν των όπλων» (σ. 48). Ο νέος καλούνταν «κληνός», και «η μεγαλυτέρα εντροπή δι' ένα νέον ήτο να μην ευρεθή και δι' αυτόν ένας φιλήτωρ» (σ. 49). Ο παιδικός έρωτας χρησιμοποιήθηκε νωρίς «δια να αναπτύξη το αίσθημα **της τιμής**» (σ. 51). Όπως θα δούμε και στην σχετική ενότητα, είχε άμεση σχέση με την βαθιά φιλία που ανεπτύσσετο μεταξύ των στρατιωτών και έφτανε μέχρι την αυτοθυσία (λ.χ. Ιερός Λόχος). Όχι όμως μόνο στον πόλεμο, αλλά και στον ιδιωτικό και στον δημόσιο βίο του αυριανού πολίτη. «Αλλά όχι μόνον δια τον πόλεμον· δια κάθε είδους κοινωνικήν δράσιν είχε αναχθεί ο παιδικός έρωσ εις σημαντικόν παράγοντ' αγωγής **σωματικής και ψυχικής** (ήσαν ακόμη τότε αχώριστα τα δύο). Και ακριβώς **ο παιδαγωγικός χαρακτήρ του παιδικού έρωτος των Ελλήνων** αποτελεί την θεμελιώδη διαφοράν του από ανάλογα ομοφυλικά φαινόμενα άλλων εθνών και άλλων εποχών» (σ. 52). Η αγωγή του πολίτη ήταν μεγάλο μέλημα για τις αρχαίες κοινωνίες. «**Ως αυριανός πολίτης θα ήτο υποχρεωμένος να έχη γνώμην, υπεύθυνον γνώμην, δι' ένα πλήθος ζητημάτων εξωτερικής και εσωτερικής πολιτικής, νομικών, οικονομικών, πολεμικών, και ως μέλος της εκκλησίας να εκλέγη μεταξύ των αντιτιθεμένων γνώμών, να ψηφίζη στρατηγούς, διπλωμάτας, αξιωματικούς**» (σ. 53). Αλλά και στον ιδιωτικό του βίο, θα έπρεπε να έχει μια πνευματικότητα.

Έπρεπε το πνεύμα του να έχη καλλιεργημένον ώστε να παρακολουθή και να κρίνη μίαν τραγωδίαν του Σοφοκλέους, μίαν μουσικήν σύνθεσιν του Τιμοθέου,

μιαν φιλοσοφικήν συζήτησιν με τον Σωκράτη, να διαβάζη τα βιβλία του Αναξαγόρου, ν' απολαύη ένα άγαλμα του Φειδίου, να έχη μερικάς στοιχειώδεις γεωγραφικάς και ιστορικάς γνώσεις, να ημπορή ν' ανοίγη το στόμα του χωρίς να λέγη ανοησίας, να συνεισφέρει, ενεργόν και αυτός μέλος της συντροφιάς, κατι εις ένα συμπόσιον. Και προς τούτοις έπρεπε να είναι εις θέσιν να διαχειρίζεται την περιουσίαν του, να ευρίσκει διέξοδον εις τας δυσκόλους στιγμάς της ζωής και να έχη αφ' ετέρου το απαραίτητον ήθος ενός χρηστού πολίτου και ενός ευσεβούς ανθρώπου απέναντι των θεών, της πατρίδος, της οικογενείας του, των συμπολιτών του, να γνωρίζη τίμια να ζη και ωραία ν' αποθνήσκη. Όλα αυτά μαζί και άλλα πολλά απαρτίζουν ό, τι ο αρχαίος ωνόμαζεν αρετήν, ό, τι απετέλει τον εσωτερικώς και εξωτερικώς τέλειον άνθρωπον, τον καλόν καγαθόν (σ. 54).

Σε αυτό εξυπηρετούσε η διαπαιδαγωγική σχέση ερώμενου και εραστή, που πάντοτε ήταν υπό την έγκριση των ιδίων των γονέων του ερώμενου. «Ο δεσμός μεταξύ των ήτο **φιλίας δεσμός**, μιας φιλίας (αυτό τουλάχιστον ήτο το ιδεώδες), η οποία επρόκειτο να διατηρηθή εφ' όρου ζωής» (σ. 58).

Ας δούμε τώρα πως συνδέονται αυτά με το αίσθημα του ωραίου και του ωραίου σώματος. «Τον έρωτ' αυτόν προκαλεί η ωραιότης, του σώματος η ωραιότης. Εις το γυμνάσιον όπου παρείχετο αφορμή εις τους νέους των ανωτέρων τάξεων να εμφανίζουσαν γυμνά τα ωραία των σώματα εις όλην των την ακτινοβολίαν, εκεί έχει την έδραν του ο παιδικός έρως» (σ. 59). Για τους αρχαίους Έλληνες, «παρουσιάζετο το ωραίο σώμα (...) ως έκφρασις μιας ψυχής, **ως μία ορατή ψυχή**» (σ. 60). Στην αντίληψη των αρχαίων, το ωραίο σώμα συνδυάζονταν με πλήθος πνευματικών αρετών. Έτσι, «εζητούσεν εις τον ερωμένον του, εις τον ωραίον του, και τας άλλας ιδιότητας του ήθους και του πνεύματος, αι οποίαι θα καθίστων δυνατόν να βλαστήση μέσα του η αρετή, την οποία ο εραστής εφιλοδόξει να του εμφυτεύση, ώστε να γίνη πολίτης και στρατιώτης αντάξιος των προσπαθειών του» (σ. 62). Έτσι, η σχέση ερώμενου και εραστή ήταν μια σχέση μαθητείας, όπου το πρότυπο ήταν ζωντανό.

2. Λεξικά

Η λέξη «**εραστής**», σύμφωνα με το λεξικό της «Αρχαίας ελληνικής γλώσσης» του Ι. Σταματάκου σημαίνει «ο αγαπών, ο αγαπητικός», και μεταφορικά «**ο οπαδός, ο θιασώτης**» (σ. 386). Σύμφωνα με το λεξικό του Π. Δορμπαράκη, «ο αγαπών, ο αγαπητικός, ο επιθυμών, **ο θιασώτης**» (σ. 335). Κατά το «Μέγα λεξικό της

ελληνικής γλώσσης» του Α. Κωνσταντινίδη, «αγαπητικός προσώπων». Και σημειώνεται στο λεξικό ότι «**παίδων εραστής**» σημαίνει «επιθυμών να έχει τέκνα» (τόμος 2, σ. 313). Στο «Μέγα λεξικό όλης της ελληνικής γλώσσης» του Δ. Δημητράκου, αναφέρεται ότι εραστής είναι «ο δι' ερωτικών σχέσεων συνδεόμενος προς τινά». Και διευκρινίζει ότι **στην νεότερη δημοτική** αναφέρεται «επί ερωτικού **σαρκικού** συνδέσμου παρανόμου». Κάτι που δείχνει ότι στην αρχαία, **δεν** είχε το στοιχείο της σαρκικής επαφής. Ομοίως και «επί σχέσεων έρωτος, αγάπης **άνευ υλικού συνδέσμου**». Σημαίνει όμως και «**θαυμαστής, θιασώτης, λάτρης**» και δίνει χωρίο από τον διάλογο «Μένων» του Πλάτωνος (70b) που γράφει «ων σος **εραστής** εστίν Αρίστιππος», αλλά και από τον διάλογο «Πρωταγόρας» 317c που γράφει «**ότι ερασταί αυτού** του Προδίκου αφιγμένοι είημεν» (τ. 6, σ. 2930).

Αυτή η διευκρίνιση είναι πολύ σημαντική, διότι η φράση αυτή επαναλαμβάνεται σε πολλά κείμενα της αρχαίας ελληνικής γραμματείας, και παρερμηνεύεται σκοπίμως. Το ότι κάποιος είναι εραστής κάποιου, δεν σημαίνει λοιπόν, ότι έχουν ομοφυλοφιλική σεξουαλική επαφή, κατά την αρχαία ελληνική, αλλά ότι είναι θαυμαστής, θιασώτης, λάτρης αυτού του προσώπου. Στο ίδιο λεξικό, δίνονται και άλλα παραδείγματα.

Εραστής είναι:

ο λίαν αγαπών τι, ο μετά πάθους ασχολούμενος περί τι, ο σφοδρώς ορεγόμενος, ο θιασώτης τινός: Ηρόδοτος 3,53 πολλοί δε αυτής [της τυραννίδος] ερασταί εισί, Σοφοκλής 601 εραστής τησδε της γνώμης έφυν, Ευριπίδης Ηρακλ. 377 πολεμών εραστά, - εραστής της σοφίας- του οίνου- του χορού- του χρήματος-/ παίδων εραστής ο επιθυμών να έχει τέκνα: Φάλ. 68,210 πολλοί παίδων όντες ερασταί, Ευρ. Ικ. 1088 · πραγμάτων εραστής πολυπράγμων: Αριστ. Ειρ. 191 οτυδ' εραστής πραγμάτων, Νεφ. 1459 πονηρών οντ' εραστήν πραγμάτων· εραστής πόλεως: Θουκ. 2,43 εραστάς γιγνομένους αυτής της πόλεως · εραστής του πονείν ο αγαπών την εργασίαν: Αριστοφ. Πλ. 254 του πονείν ερασταί· εραστής λόγων: Πλατ. Φαίδρ. 228c του των λόγων εραστού· εραστής νου και επιστήμης: Πλάτ. Τίμ. 46c · εραστής επαίνου: Ξεν. Κ.Π 1,5,12 · εραστής δόξης και τιμής. Πλατ. Συμπ. 203c φύσει εραστής ων περί το καλόν, και της Αφροδίτης καλής ούσης (ο. π, σ. 2930).

Εφόσον η λέξη «εραστής» δεν έχει να κάνει με σαρκικό δεσμό (και μάλιστα με

ομοφυλοφιλικό), έπεται ότι το ίδιο θα ισχύει και για την λέξη «ερώμενος».

Η λέξη «**παιδικός/ παιδικά**», σύμφωνα με το λεξικό του Α. Κωνσταντινίδη, σημαίνει «*ηγαπημένον, ευνοούμενον πρόσωπον, αντικείμενο περιπαθούς αγάπης, ως επί το πλείστον επί παιδός άρρενος, και αείποτε επί ενός προσώπου*». Και αναφέρεται η φράση «*Ζήνων του Παρμενίδου, ο **επιστήθιος μαθητής αυτού***» (τόμος 3, σ. 405).

Πολύ σημαντική και αυτή παρατήρηση, καθώς η φράση «παιδικός» αναφέρεται πάρα πολλές φορές στα κείμενα της αρχαίας ελληνικής γραμματείας. Έχει να κάνει με την πνευματική σχέση που αναπτύσσει ο διδάσκαλος/ καθοδηγητής με τον μαθητή.

Σύμφωνα με το λεξικό του Π. Δορμπαράκη, είναι «*ερωτικός, ηγαπημένος παις, αντικείμενον περιπαθούς αγάπης, **επιστήθιος μαθητής***» (σ. 599). Στο λεξικό του Δ. Δημητράκου, αναφέρεται «*ο ερώμενος, το αγαπητόν πρόσωπον*», και δίνει ως παράδειγμα φράση του Συμποσίου του Πλάτωνος 178e «*στρατόπεδον εραστών τε και παιδικών*» (τόμος 10, σ. 5337). Η λέξη «εράν» σημαίνει «*διακαώς επιθυμώ, εμπαθώς αγαπώ*» (ο. π. τόμος 6, σ. 2928). Η λέξη «εύνοια» συν τοις άλλοις σημαίνει και «*αγάπη*» (ο. π. τόμος 6, σ. 3080).

Οι χριστιανοί απολογητές, σύγχρονοι και αρχαίοι, διαβάζοντας στην Βίβλο τα λόγια του Δαβίδ που πενθεί για τον φίλο του Ιωνάθαν που λέει ότι «*η αγάπησις σου εμοί υπέρ αγάπησιν γυναικών*» (Β' Σαμουήλ, 1:26), βλέπουν την βαθιά φιλία των δύο. Όταν όμως διαβάζουν παραπλήσια πράγματα στην αρχαία ελληνική γραμματεία, «*βλέπουν*» διαστροφές. Το ίδιο επίσης συμβαίνει και στα σημεία όπου το ευαγγέλιο αναφέρει ότι ο Ιωάννης έπεφτε στο στήθος του Ιησού. Εκεί βλέπουν την επιστήθια φιλία μαθητή και διδασκάλου. Όταν όμως διαβάζουν παραπλήσια πράγματα στην ελληνική γραμματεία, είναι έτοιμοι να δουν «ομοφυλοφιλικά» όργια. Οι απολογητές βέβαια, έχουν σκοπό που το κάνουν.

Ας δούμε όμως και την λέξη «**παιδεραστία**». Όπως καταλαβαίνουμε από την ανάλυση της λέξης, σημαίνει αυτόν που αγαπά τα παιδιά. Αυτόν που επιθυμεί να έχει παιδιά. Για την παρεκτροπή προς την σεξουαλική πράξη, χρησιμοποιούσαν μια άλλη λέξη. Την λέξη «**παιδοφθορία**», που σημαίνει «*η φθορά, η αποπλάνησις **παίδων***» (ο. π. τόμος 10, σ. 5341).

Χρησιμοποιούνταν και για την παρεκτροπή ορισμένες φορές, και πάντα αρνητικά και επικριτικά, όπως στον Αριστοφάνη, σύμφωνα με το ίδιο λεξικό. Επίσης,

σημειώνεται ότι **στα νεότερα χρόνια** έλαβε κακή σημασία (ο. π. σ. 5335).

Έτσι, λοιπόν, η παιδεραστία, **στα νεότερα χρόνια**, σημαίνει «ο προς παίδας έρως ο παρά φύσιν έρως ανδρός προς άρρενα παίδα, η αξιόποινος πράξις του συνουσιάζεσθαι μετ' αρρένων (ο. π. σ. 5335). Παραπάνω όμως είδαμε ότι σημαίνει -κατά βάση- αυτό που επιθυμεί να έχει τέκνα.

Ο Ι. Σταματάκος, αναφέρει για την λέξη «**παιδεραστής**», «(παίς + εράω)· ο εραστής παίδων, ο αγαπών τους παίδας. Παιδεραστία, η (παιδεραστέω)· η προς τους παίδας αγάπη, αγάπη των παίδων (σ. 728).

Οι επίμαχες λέξεις δεν έχουν την σημασία της σαρκικής μίξης, είτε ίδιου είτε διαφορετικού φύλου. Για την παρά φύση ασέλγεια, χρησιμοποιούνταν η λέξη «**κίναιδος**». Είναι «**ο παρά φύσιν συνουσιαζόμενος, είτε ενεργών είτε πάσχων**» (Δ. Δημητράκος, τόμος 8, σ. 3905). Ή η λέξη «**καταπύγων**», που σημαίνει «**παρά φύσιν ασελγής**» (Λεξικό Π. Δορμπαράκη, σ. 427). Άλλη λέξη, η λέξη «αφροδίσια».

3. Μερικά παραδείγματα από αρχαία κείμενα

Ας δούμε όμως παραδείγματα από αρχαία κείμενα...

«**Ο των κιναίδων** βίος, ούτος ου δεινός και αισχρός και άθλιος;» (Πλατωνικός διάλογος Γοργίας, 494e).

«**Κακοί κακώς δ' απόλοιτο οι κίναιδοι**» (Βίοι φιλοσόφων, Δ. Λαέρτιος, Β 76).

Επίσης, οι λέξεις «ερωτικός», «ηδονή», δεν έχουν απαραίτητα σεξουαλική χροιά. Ο έρωτας περιέχει την έλλειψη και την ταυτόχρονα την κίνηση προς κάλυψη της έλλειψης. Μπορεί να κινείται άνετα και στο πνευματικό επίπεδο. Στην βαθιά φιλία. Αυτό μπορεί να γίνει φανερό από το παρακάτω απόσπασμα του Αριστοτέλη, που ο φιλόσοφος αναφέρεται στην φιλία των νέων, η οποία όμως δεν διαρκεί πολύ.

«**Και ερωτικοί δ' οι νέοι**· κατά πάθος γαρ και δι' ηδονήν το πολύ **της ερωτικής**· διόπερ φιλούσι και ταχέως παύονται, πολλάκις της αυτής ημέρας μεταπίπτοντες. Συνημερεύειν δε και συζήν ούτοι βούλονται· γίνεται γαρ αυτοίς **το κατά φιλίαν** ούτως» (Ηθικά Νικομάχεια, 1156b 1-6).

Στην επόμενη όμως πρόταση, που αναφέρεται σε ποιοτικότερο είδος φιλίας που διαρκεί στον χρόνο, αναφέρει: «**Τελείαν δ' εστί η των αγαθών φιλία και κατ' αρετήν ομοίων**».

Το ότι δεν αναφέρεται σε ομοφυλοφιλικό δεσμό, γίνεται φανερό από την επικριτική στάση του Αριστοτέλη απέναντι σε αυτήν την παρεκτροπή. Στο σχετικό κομμάτι του έργου του που ομιλεί περί της ακράτειας, μεταξύ των άλλων αναφέρει:

«Προς δε τούτοις η **των αφροδισίων τοις άρρεσιν**· τοις μεν γαρ φύσει τοις δ' εξ έθους συμβαίνουσιν, οίον τοις υβριζομένοις εκ παίδων. Όσοις μεν ουν η φύσις αιτία, τούτους μεν ουδείς αν είπειεν ακρατείς, ώσπερ ουδέ τας γυναίκας, ότι ουκ οπιύουσιν αλλά οπιύονται· ωσαύτως δε και τοις **νοσηματωδώς** έχουσιν δι' έθος. Το μεν ουν έχειν έκαστα τούτων έξω των όρων εστί **της κακίας**, καθάπερ **και θηριότης**· το δ' έχοντα κρατείν ή κρατείσθαι ουχ η απλή ακρασία αλλά η καθ' ομοιότητα, καθάπερ και τον περί θυμούς έχοντα τούτον τον τρόπον του πάθους, ακρατή δε ου λεκτέον» (ο. π 1148b 32- 1149a 5).

Δηλαδή, αναφερόμενος στην ομοφυλοφιλία, διακρίνει δύο περιπτώσεις. Εκείνους που εκ φύσεως την έχουν και εκείνους που την έχουν από συνήθεια. Ο Αριστοτέλης δεν επιτίθεται εναντίων αυτών των ανθρώπων (γυναίκες και άνδρες), όμως χαρακτηρίζει αυτό το φαινόμενο ως νοσηρά κατάσταση, θηριώδη κτηνωδία, που υπερβαίνει τα όρια της κακίας (όπου κακία, η μη αρετή).

Στο ίδιο έργο, ο Αριστοτέλης αναφερόμενος και πάλι στην φιλία, χρησιμοποιεί τους όρους «εραστής- ερώμενος», χωρίς να αναφέρεται καθόλου σε σεξουαλικές πράξεις (1159b 17).

Επίσης, αναφέρεται στους λόγους για τους οποίους μία φιλία δεν μπορεί να έχει διάρκεια στο χρόνο, και χρησιμοποιεί τις λέξεις «ερωτική», «εραστής», «ερώμενος».

«Εν δε **τη ερωτική** ενίοτε μεν **ο εραστής** εγκαλεί ότι **υπερφιλών ουκ αντιφιλείται**, ουδέν έχων φιλητόν, ει ούτως έτυχεν, πολλάκις δε **ο ερώμενος** ότι πρότερον επαγγελλόμενος πάντα νυν ουδέν επιτελεί. Συμβαίνει δε τα τοιαύτα, επειδάν ο μεν δι' ηδονήν **τον ερώμενον φιλή**, ο δε δια το χρήσιμον **τον εραστήν**, ταύτα δε μη αμφοίν υπάρχη. Δια ταύτα γαρ **της φιλίας ούσης** διάλυσις γίνεται, επειδάν μη γίνηται ων ένεκα εφίλουν» (ο. π 1164a 3-11).

(Ο Αρκεσίλαος) «Απεδέχετο δε πάντων μάλλον Όμηρον, ου και εις ύπνον ίων πάντως τι ανεγίνωσκεν, αλλά και ορθώς λέγων **επί τον ερώμενον** απιέναι οπότε βούλοιτο αναγνώναι» (Βίοι Φιλοσόφων, Δ. Λαέρτιος, Δ 31). Είναι δυνατόν ο Αρκεσίλαος να είχε ερωμένο σεξουαλικά τον Όμηρο που είχε πεθάνει αιώνες πριν;

«Καθάπερ οι προς **ταφροδίσια των σωμάτων απολαύοντες**» (Απομνημονεύματα Ξενοφώντα, 1,2,29).

«**Αφροδισίων** δε παρήνει των καλών ισχυρώς απέχεσθαι· ου γαρ έφη ράδιον είναι των τοιούτων απτόμενον σωφρονείν» (ο. π. 1,3,8). Αναφέρεται στον Σωκράτη που παραινούσε να απέχουν από τα αφροδίσια οι άνδρες μεταξύ τους, διότι έτσι χάνουν τα λογικά τους και δεν είναι σώφρονες.

4. Νομοθεσία για την ομοφυλοφιλία και την παρεκτροπή της παιδεραστίας

Αθήνα

Για την ομοφυλοφιλία, όριζε ο Σόλων...

«Αν τις Αθηναίος εταιρήση, μη εξέστω αυτώ των εννέα Αρχόντων γενέσθαι, μηδ' ιερωσύνην ιερώσασθαι, μηδέ συνδικήσαι τω δήμω, μηδέ αρχήν αρχέτω μηδεμίαν, μήτε ένδημον, μήτε υπερόριον, μήτε κληρωτήν μήτε χειροτονητήν, μηδ' επικηρυκείαν αποστελλέσθω, μηδέ γνώμην λεγέτω, μηδ' εις τα δημοτελή ιερά εισίτω, μη' εν ταις κοιναίς στεφανηφορίαις στεφανούσθω, μηδ' εντός των της αγοράς περιρραντηρίων πορευέσθω. Εάν δε τις ταύτα ποιή, καταγνωσθέντος αυτού εταιρείν, θανάτω ζημιούσθω» (Νόμοι Σόλωνος, Βιβλίο 5, κεφάλαιο 5, άρθρο 332).

«**Εταιρεί** μεν ουν και πορνεύεται ο πασχητιών, αλλ' **εταιρεί μεν υπό εραστού,** πορνεύεται δε υπό του τυχόντος» (Μέγα Λεξικό Α. Κωνσταντινίδη, τόμος 2, σ. 342). Σημαντική διευκρίνιση. Ο παθητικός εταιρεί και εκπορνεύεται. Όταν έχει εραστή, χρησιμοποιείται η λέξη «**εταιρεί**», όταν όμως το κάνει με τον τυχόντα, δηλαδή επί μισθώ, τότε η λέξη είναι «**πορνεύεται**». Γενικά, το «εταιρώ» αναφέρεται σε σαρκικές σχέσεις άνευ γάμου.

Στο σωζόμενο λόγο του Αισχίνη «Κατά Τιμάρχου», αναφέρονται πολλά χρήσιμα στοιχεία νομικής φύσεως. Αναφέρονται νόμοι προς διαφύλαξη των παιδιών (12). Συγκεκριμένα, τα σχολεία δεν έπρεπε να είναι ανοιχτά όταν δεν ήταν μέρα. Δεν επιτρέπονταν σε άτομα μεγαλύτερης ηλικίας από τα παιδιά να είναι εντός των σχολείων. Στις γιορτές του Ερμή που γίνονταν στα γυμναστήρια, δεν επιτρέπονταν οι ενήλικες να κάθονται μαζί με τα παιδιά. Αυτές οι διατάξεις του Αττικού δικαίου λέγονται στο κείμενο «*τω της ελευθέρων φθοράς νόμω*», δηλαδή «*νόμος περί διαφθοράς ελευθέρων παιδων*». Η παράβαση τιμωρούνταν με θάνατο.

Επίσης, αναφέρεται ότι θα μπορούσε να παραπεμφθεί σε δίκη «αν τις Αθηναίων ελεύθερον παίδα υβρίση». Αν καταδικαζόταν, η ποινή θα ήταν είτε θάνατος είτε κάποιο χρηματικό πρόστιμο. Το ίδιο ίσχυε για αν η πράξη στρέφονταν εναντίον των δούλων (16). Ο νόμος τιμωρούσε και τις περιπτώσεις κατά τις οποίες οι γονείς ή οι συγγενείς του παιδιού το παραχωρούσαν για χρήματα. Τιμωρία και σε εκείνους που το παραχώρησαν και σε εκείνον που πλήρωσε (13).

Στον λόγο του Δημοσθένη «Κατά Μηδείου, περί του Κονδύλου», διασώζεται νόμος του Σόλωνα, σύμφωνα με τον οποίο πρέπει να καταγγέλλεται από τον Αθηναίο πολίτη «εάν τις **υβρίζη εις τινα, ή παίδα** ή γυναίκα ή άνδρα, των ελευθέρων ή των δούλων, ή παράνομον τι ποιήση εις τούτων τινά» (47). Ο κατηγορούμενος εντός τριάντα ημερών προσάγεται στην Ηλιαία, ή και νωρίτερα. Αν κριθεί ένοχος, η ποινή είναι φυλάκιση ή πρόστιμο. Για βαρύτερες περιπτώσεις, προβλέπεται θάνατος.

Η λέξη «υβρίζω» έχει πολλές σημασίες. Στο λεξικό του Δ. Δημητράκου αναφέρεται ότι «**ως δικαστικός όρος εν τω Αττικώ δικαίω, ατιμάζω, βιάζω, κακοποιώ**» (τόμος 14, σ. 7356).

Στον λόγο του Αισχίνη, «Κατά Τιμάρχου», επαναλαμβάνεται η σχετική νομοθεσία. «**Εάν τις Αθηναίος εταιρήση**». Οι συνέπειες ήταν τραγικές, διότι εκμηδενίζονταν κοινωνικά και πολιτικά, καθώς αυτός ο άνθρωπος δεν μπορούσε να αναλάβει δημόσιο πολιτικό αξίωμα, ούτε να γίνει ιερέας, ούτε να μπαίνει σε δημόσιους ιερούς χώρους, η μαρτυρία του δεν μετρούσε στο δικαστήριο. Η ποινή ήταν ο θάνατος. Στο 22 λέει ότι «**τούτον μεν τον νόμον έθηκε περί των μειρακίων των προχείρωσ εις τα εαυτών σωμάτων εξαμαρτανόντων**». Αυτό δείχνει τον γενικότερο χαρακτήρα του νόμου. Άλλωστε, ο λόγος του Αισχίνη αναφέρεται κατά του Τιμάρχου, ο οποίος συζούσε με ομοφυλοφιλικές σχέσεις με άλλους. Ο πρώτος εραστής του (με την σημερινή έννοια του όρου), ο Μισγόλας, καταθέτει ότι συζούσε με τον Τίμαρχο, ενώ πουθενά δεν αναφέρεται ότι αυτό γίνονταν επί μισθώ. Γίνονταν στα πλαίσια της συμβίωσης. Ο Μισγόλας αισθάνεται προδομένος, για αυτό και καταθέτει κατά του Τιμάρχου. Αν επρόκειτο περί σχέσεως περιστασιακής επί πληρωμή, δεν θα είχε κανέναν λόγο να αισθάνεται έτσι. Ο Τίμαρχος ήταν και ομοφυλόφιλος πόρνος, και είχε μόνιμες ομοφυλοφιλικές σχέσεις. Αναφέρεται στον ίδιο λόγο, «**ουκέτι δήπου φαίνεται μόνον ηταιρηκώς, αλλά (μα τον Διόνυσον ουκ οιδ' όπως δυνήσομαι περιπλέκειν όλην την ημέραν) και πεπορνευμένος**» (52).

Κατά συνέπεια, δεν γίνεται διάκριση στο αν κάποιος το έκανε επί πληρωμή ή μη. Ο νόμος συμπεριελάμβανε την ουσία, που ήταν η ομοφυλοφιλία.

Σπάρτη

Ο Ξενοφών, στο έργο «Λακεδαιμονίων Πολιτεία», αναφέρεται -μεταξύ των άλλων- και στο «περί των παιδικών ερώτων». Γράφει, «Λεκτέον δε μοι δοκεί είναι και περί των παιδικών ερώτων έστι γαρ τι και τούτο **πρός παιδείαν**», συνδέοντας έτσι τους «παιδικούς έρωτες» με την παιδεία, την αγωγή. Εκεί ξεκαθαρίζεται ότι άλλο πράγμα είναι η «παιδεραστία», που θεωρείται «προς παιδείαν», και άλλο πράγμα η παρεκτροπή της. Ο νομοθέτης Λυκούργος, θεωρούσε ότι είναι «καλλίστην παιδεία» όταν κάποιος προσπαθούσε να κάνει φίλο του ένα παιδί, επειδή θαύμασε την ψυχική αρετή του. Αν όμως ο άνθρωπος αυτός παρεκτρέπονταν και επιθυμούσε το παιδικό σώμα, ο νόμος προστάτευε το παιδί. Θεωρούνταν πράξη «**αίσχιστη**».

Ο δε Λυκούργος εναντία και τούτοις πάσι γνούς, ει μεν τις αυτός ων οίον δει αγασθείς ψυχήν παιδός πειρώτο άμεμπτον φίλον αποτελέσασθαι και συνείναι, επήνει και καλλίστην παιδείαν ταύτην ενόμιζεν. Ει δε τις παιδός σώματος ορεγόμενος φανείη, αίσχιστον τούτο θείς εποίησεν εν Λακεδαίμονι μηδέν ήττον εραστάς παιδικών απέχεσθαι ή γονείς παίδων ή και αδελφοί αδελφών εις αφροδίσια απέχονται (Βιβλίο 2, 13).

Αξίζει να προσέξουμε ότι για την παρεκτροπή, χρησιμοποιούνται οι φράσεις «σώματος ορεγόμενος», και «αφροδίσια απέχονται».

Πάλι ο Ξενοφώντας, στο έργο του «Συμπόσιο», αναφέρεται στο ήθος των Σπαρτιατών. Γράφει·

Λακεδαιμόνιοι δε οι νομίζοντες, εάν και ορεχθή τις σώματος, μηδενός αν έτι καλού καγαθού τούτο τύχειν, ούτω τελέως τους ερώμενους αγαθούς απεργάζονται ως και μετά ξένων καν μη εν τη αυτή πόλει ταχθώσι τω εραστή. Ομοίως αιδούνται τους παρόντας απολείπειν. Θεάν γαρ ου την Αναίδειαν αλλά την Αιδώ νομίζουσι (Κεφάλαιο 8, 35).

Είναι ο άγραφος νόμος.

Εδώ, γίνεται αναφορά σε «ερώμενους» και «εραστές» πολεμιστές.

Κατά το ήθος των Λακεδαιμονίων, εάν κάποιος ορέγονταν το σώμα κάποιου,

αυτός δεν θα ήταν πλέον σε θέση να επιτύχει το όμορφο και το αγαθό. Διότι αυτοί δεν έχουν για θεά την αναίδεια αλλά την αιδω.

Ο Πλούταρχος στο «Τα παλαιά των Λακεδαιμονίων επιτηδεύματα», αναφέρει ότι ο έρωτας ήταν της ψυχής των παιδιών. Όταν κάποιος τα πλησίαζε επιθυμώντας σαρκικά το σώμα τους και όχι την ψυχή, κατηγορούνταν άτιμος για όλο του τον βίο.

«Εράν των την ψυχήν σπουδαίων εφείτο· **το δε πλησιάζειν αισχρόν νενόμιστο, ως του σώματος ερώντας αλλ' ου της ψυχής· ο δε εγκληθείς ως επ' αισχύνη πλησιάζων άτιμος δια βίου ην**» (7).

Ο Κλαύδιος Αιλιανός στο έργο «Ποικίλη Ιστορία», αναφέρει τα εξής· «Σπαρτιάτης δε ο έρωσ αισχρόν ουκ οίδεν· είτε γαρ μειράκιον ετόλμησεν ύβριν υπομείναι είτε εραστής υβρίσαι, αλλ' ουδετέροις ελυσιτέλησε τη Σπάρτη εγκαταμείναι· η γαρ της πατρίδος απηλλάγησαν η και το έτι θερμότερον του βίου αυτού».

Δεν είναι αισχρός έρωτας λοιπόν. Μάλιστα, η παρεκτροπή είχε ως αποτέλεσμα την εξορία ή τον θάνατο.

Αφού λοιπόν διευκρινίσαμε αυτά, ας προχωρήσουμε στους αρχαίους συγγραφείς και ας εξετάσουμε όσο πιο απλά γίνεται, κάποιους από αυτούς.

Γ. Αρχαίοι συγγραφείς

1. Πλάτων (γενικά)

Ξεκαθαρίζουμε ευθύς εξ αρχής, ότι οι ομοφυλοφιλικές σχέσεις κατακρίνονται στον Πλάτωνα, όπως σαφώς ξεκαθαρίζει ο ίδιος ο Πλάτων τους «Νόμους». Στο πρώτο βιβλίο λοιπόν, αναφέρεται: «Αρρένων δε προς άρρενας ή θηλείων προς θηλείας **παρά φύσιν** και των πρώτων το τόλμημ' είναι δι' ακράτειαν ηδονής» (636c). Στο όγδοο βιβλίο, γράφει: «ει γαρ τις ακολουθών τη φύσει θήσει τον **προ του Λάιου νόμον**, λέγων ως ορθώς είχεν το των αρρένων και νέων μη κοινωνείν καθάπερ θηλείων προς μείξιν αφροδισίων [...]» (836c).

Εδώ, ταυτίζει ως σύμφωνο προς την φύση, την μίξη των δύο φύλων. Επίσης, αναφέρεται στον Λάιο, ο οποίος όπως είναι γνωστό, βίασε τον Χρύσιππο (και τιμωρήθηκε κατά την μυθολογία καθώς αυτό θεωρήθηκε ύβρις). Αξιοπρόσεκτο ότι αφήνει να εννοηθεί ότι υπήρχε **νόμος** προ του Λάιου που απαγόρευε τέτοιου είδους σχέσεις, έχοντας ως βάση του όλου σκεπτικού την ίδια την φύση. Και αυτή η παράδοση αναφέρεται στους προϊστορικούς χρόνους.

Σε άλλο χωρίο, αναφέρει ο Πλάτων, πάλι στους «Νόμους»: «μηδένα τολμάν άπτεσθαι των γενναίων άμα και ελευθέρων πλην γαμέτης εαυτού γυναικός, άθυτα δε παλλακών σπέρματα και νόθα μη σπείρουν, μηδέ άγονα αρρένων παρά φύσιν: η το μεν των αρρένων πάμπαν αφελοίμεθ' αν» (841d). Δηλαδή, κανένας να μην τολμά να έρχεται σε επαφή με τους γενναίους και ελευθέρους εκτός από την ίδια τους την γυναίκα, ούτε να επιτρέπεται να σπείρουν νόθα σπέρματα στις παλλακίδες, είτε σε άνδρες άγονα παρά φύσιν ή μάλλον καλύτερα την μεταξύ ανδρών επαφή να την απαγορεύσουμε εντελώς.

Σε άλλο πλατωνικό έργο, αναφέρει δια στόματος Σωκράτους· «Ο των **κιναίδων βίος**, ούτος ου **δεινός** και **αισχρός** και **άθλιος**; Ή τούτους τολμήσεις λέγειν ευδαίμονας είναι, εάν αφθόνως έχωσι ων δέονται;- Ουκ αισχύνη εις τοιαύτα άγων, ω Σώκρατες, τους λόγους;» (Γοργίας, 494e). Δηλαδή, δεν φτάνει που χαρακτηρίζεται με αυτόν τον τρόπο ο βίος των κιναίδων, και που δεν μπορεί να θεωρούνται ευδαίμονες ακόμη και αν έχουν όλα σε αφθονία, αλλά ο Καλλικλής παίρνοντας το λόγο, θεωρεί ντροπή ακόμα και την αναφορά σε αυτά τα θέματα.

Προκειμένου να κατανοηθεί σωστά το νόημα του έρωτος στα έργα του Πλάτωνα, πρέπει να συνδεθεί αυτός **με την μεταφυσική**. Και λέγοντας μεταφυσική, εννοούμε το ύψιστο νόημα κατά την πλατωνική σκέψη, που είναι η Ιδέα του Αγαθού. Όπως αναφέρει και ο Ι. Συκουτρής στην εισαγωγή του «Συμποσίου», «το φαινόμενον έρωσ δια να νοηθή πλήρως, πρέπει **να εξέλθη από τα στενά σύνορα της γενετησίου ορμής**», και «**να τοποθετηθή εις επίπεδον μεταφυσικόν**, να συνδεθή με ό,τι εις το πλατωνικόν σύστημα αποτελεί την πρωταρχικήν πηγήν της ουσίας, το ύψιστον νόημα της ζωής, γενικώς, με το αγαθόν» (σ. 228). Ο Έρωτας, όπως αναλύεται στο «Συμπόσιο», όταν ο Σωκράτης μιλάει κάνοντας μνεία στα λόγια της Διοτίμας από την οποία διδάχτηκε τα σχετικά, είναι γιός του Πόρου και της Πενίας. «Πόρος», είναι η ικανότητα της ευρέσεως, ενώ «Πενία» είναι η έλλειψη. Δηλαδή, ο έρωτας παρουσιάζεται ως ένα στοιχείο δυναμικό, που από την μία έχει την έλλειψη του καλού και αγαθού, και από την άλλη την συνεχή προσπάθεια προς απόκτησή του. «Καλόν» είναι το όμορφο, και κατά την ελληνική σκέψη, είναι μαζί με το «αγαθόν». «Ο Πλατωνικός έρωσ είναι πάντοτε έρωσ προς εφήβους και όχι προς γυναίκας, έχει χαρακτήρα απολύτως παιδαγωγικόν και φιλοσοφικόν» (ο. π. σ. 260). Εδώ, οφείλουμε να διευκρινίσουμε ότι άλλο σημαίνει «αγαπώ» και άλλο «ερώ». Όπως αναφέρει ο Ι. Συκουτρής, «Αγαπώ εσήμαινεν όχι ό,τι και ερώ, αλλά μένω ικανοποιημένος (ευχαριστημένος), αρέσκομαι, είμ' ευτυχής με κάτι που έχω ή ελπίζω θετικά ν' αποκτήσω· ενώ το εις το έρω υπάρχει πάντοτε

η δήλωση της ένδειας και της ορμής προς ότι λείπει. Το ένα εκφράζει ένα στατικό φαινόμενο του ψυχικού βίου, το άλλο ένα δυναμικό, κάποιαν κίνησιν» (ο. π. σ. 266). Στο «Συμπόσιο», βρίσκεται το κλειδί για την ερμηνεία και την κατανόηση του «έρωτα» και για όλους τους υπόλοιπους πλατωνικούς διαλόγους. Εφόσον όμως ο έρωτας συνδέεται με την μεταφυσική, επόμενο είναι η ύπαρξη μυσταγωγικών αναβαθμών. Αυτοί είναι πέντε. Κατά τον πρώτο αναβαθμό, έχουμε την αποκλειστική προσήλωση προς ένα ωραίο πρόσωπο, όπου πρόσωπο για τους αρχαίους είναι ολόκληρο το σώμα. Δημιουργούνται τα ζεύγη και η ψυχική εγκυμοσύνη. Κατά τον δεύτερο, φεύγει η αποκλειστικότητα και ο έρωσ επεκτείνεται προς όλα τα ωραία πρόσωπα. Εδώ, έχουμε την σύλληψη της αξίας της ωραιότητας και την τεκνογονία των καλών λόγων. Στον τρίτο, η επίγνωση του έρωτα αποσυνδέει το κάλλος από το σωματικό και το ανεβάζει στο ψυχικό. Έχουμε τον έρωτα προς το πνευματικά ωραίο. Στον τέταρτο, συλλαμβάνεται ο νοητός κόσμος του όντως όντος, και οι αξίες της νοήσεως. Στο πέμπτο και τελευταίο αναβαθμό, έχουμε την ξαφνική έκλαμψη και θέαση του Αγαθού, που αποτελεί έκφανση της φιλοσοφίας.

2. Πλάτων (ειδικά)

Συμπόσιο Πλάτωνος

Το «Συμπόσιο» του Πλάτωνος είναι από τα πιο παρεξηγημένα έργα, είτε από άγνοια, είτε σκοπίμως. Ταυτόχρονα όμως, εκεί βρίσκεται και το κλειδί για την ορθή κατανόηση των πραγμάτων. Ειδικά, στα σημεία που μνημονεύει ο Σωκράτης, τις διδασκαλίες της Διοτίμας. Δεν θα αναφερθεί το έργο λεπτομερώς, αλλά μόνο τα σημεία που ενδιαφέρουν άμεσα την έρευνά μας. Ο Πλάτων, μέσα από τα πρόσωπα του «Συμποσίου» που βάζει να εγκωμιάζουν τον Έρωτα, παρουσιάζει την έννοια του Έρωτα από διαφορετικές οπτικές. Δια του Σωκράτους όμως είναι που δίνει τις πιο ολοκληρωμένες απόψεις. Κατά τον Φαίδρο, ο Έρωσ είναι μία κοσμογονική δύναμη. Σε ανθρώπινο επίπεδο, «*μεγίστων αγαθών ημίν αίτιος εστίν*» (178c). Μάλιστα, από τα πρώτα χρόνια της νιότης, είναι ευεργέτης του ανθρώπου. «*Ότι μείζων εστίν αγαθόν ευθύς νέω όντι ή εραστής χρηστός και εραστή παιδικά*» (178c). Ως χρηστός και αίτιος αγαθών, δεν θα μπορούσε να νοηθεί ούτε ξερά όπως σήμερα, ούτε πολύ περισσότερο, ως ομοφυλοφιλικός δεσμός. Αυτό γίνεται περισσότερο εμφανές, όταν τον συνδέει με τον ηρωισμό, αναφερόμενος σε στρατιωτικό σώμα συνιστάμενο από εραστές και ερώμενους, στο οποίο είναι «*απεχόμενοι πάντων των αισχρών και φιλοτιμούμενοι προς αλλήλους*» (178e). Στο σημείο αυτό, μπορούμε να προσθέσουμε παρενθετικά, τα όσα σχετικά με τον

Ιερό Λόχο αναφέρει ο Πλούταρχος, στον «Πελοπίδα». Για τον ιερό Λόχο (στρατιωτικό τάγμα των Θηβαίων), αναφέρεται από τον Πλούταρχο· «ενιοί δε φασίν εξ εραστών και ερωμένων γενέσθαι το σύστημα τούτο» (18). Και παρακάτω διευκρινίζεται, «το δ' εξ **ερωτικής φιλίας** συνηρμοσμένον στίφος αδιάλυτον είναι και άρρηκτον, όταν οι μεν αγαπώντες τους ερωμένους, οι δ' αισχυνόμενοι τους ερώντας, εμμένωσι τοις δεινοίς υπέρ αλλήλων». Άρα, αναφέρεται στην «ερωτική φιλία», στον βαθύ πνευματικό σύνδεσμο που συνδέει τον εραστή με τον ερώμενο. Στον τάφο του Ιολάου έδιναν όρκο αφοσίωσης στην μάχη, τα ζεύγη του Ιερού Λόχου. Μάλιστα, εξηγείται γιατί ο λόχος λέγονταν «Ιερός». Διότι, ο εραστής ήταν ιερός φίλος. «Εικός ουν και τον λόχον ιερόν προσαγορεύεσθαι, καθότι και **Πλάτων ένθεον φίλον τον εραστήν προσείπε**». Μετά την μάχη της Χαιρώνειας, ο Φίλιππος επιθεωρώντας τους νεκρούς, θαύμασε (τους εχθρούς του Θηβαίους) και – καθώς μας παραδίδει ο Πλούταρχος- καταράστηκε όσους έλεγαν κάτι κακό για εκείνους. «Ως ο των εραστών και των ερώμενων ούτος ειή λόχος, δακρύσαι και ειπείν· απόλοιτο κακώς οι τούτους τι ποιείν ή πάσχειν αισχρόν υπονοούντες». Και στο κεφάλαιο 19, αναφέρεται ξεκάθαρα ότι δεν έχει καμία σχέση με τα μυθολογούμενα περί του Λάιου και του Χρύσιππου, αλλά ήταν ένα ιδεώδες που καλλιεργούσαν στους νέους οι νομοθέτες, προκειμένου «το φύσει θυμοειδές αυτών και άκρατον ανιέναι και ανυγραίνειν ευθύς εκ παίδων βουλόμενοι, πολύν μεν ανεμείξαντο και σπουδή και παιδια πάση τον αυλόν, εις τιμήν και προεδρίαν άγοντες, λαμπρόν δε τον έρωτα ταις παλαιστρες ενεθρέψαντο, συγκεραυνύντες τα ήθη των νέων». Διότι θεωρούσαν ότι «όπου το μαχητικόν και πολεμικόν μάλιστα τω μετέχοντι πειθούς και χαρίτων ομιλεί και σύνεστιν, εις την εμμελεστάτην πολιτείαν δι' Αρμονίας καθισταμένων απάντων».

Συνεχίζοντας τώρα με το «Συμπόσιο», ο δεύτερος συνδαιτυμόνας, ο Πausανίας, θεωρεί ότι υπάρχουν δύο Αφροδίτες, όπως υπάρχουν και δύο έρωτες. Η αρχαιότερη είναι η Ουρανία, κόρη του Ουρανού. Η νεότερη, είναι η Πάνδημος, κόρη του Δία και της Διώνης. Κατά τον ίδιο τρόπο, υπάρχει ο έρωσ ο ουράνιος και ο πάνδημος. Ο πρώτος, είναι **πνευματικής φύσεως** (σχετίζεται με την βαθιά φιλία) και πάντα προς το άρρεν, και ο δεύτερος υπό γενικότερη έννοια, αναφέρεται σε όλους τους ανθρώπους. Στον πάνδημο, ερωτεύονται τα σώματα των παιδιών παρά την ψυχή τους. «Ούτος εστίν ον **οι φαύλοι** των ανθρώπων ερώσι» (181b). Χρησιμοποιώντας την λέξη «φαύλοι», αμέσως κάνει την διάκριση. Όμως, στον ουράνιο «ου μετεχούσης θήλεος αλλ' άρρενος μόνον [και **εστίν ούτος ο των παίδων έρωσ**], έπειτα πρεσβυτέρας, ύβρεως αμοίρου» (181c). Εδώ βλέπουμε ότι «ο των παίδων έρωσ» (η «παιδεραστία»), αφορά **τον ουράνιο**

έρωτα και όχι τον πάνδημο. Ο εραστής που αποβλέπει σε πράγματα αλλότρια από εκείνα που εμπνέει ο θεσμός της «παιδεραστίας», καλείται «πονηρός». **«Πονηρός δ' ἐστίν εκείνος ο εραστής ο πάνδημος, ο του σώματος μάλλον ἐρών ἢ της ψυχῆς»** (183e). Προς το τέλος του λόγου του, ξεκαθαρίζει ποια είναι η υγιής σχέση ἐρώμενου- εραστή, και ποια η σημασία του «χαρίζεσθαι» και της υπηρεσίας.

Πρέπει λοιπόν τας δύο αυτὰς ἠθικὰς ἀντιλήψεις μαζί να συνδυάσωμεν, και την ἀφορώσαν δηλαδή τον ἔρωτα των παιδιῶν (κείμ. παιδεραστίαν) και την ἀφορώσαν τον ἔρωτα της σοφίας (κειμ. φιλοσοφίαν), και γενικῶς την ἀρετήν, ἀνθελήσωμεν να συμβῆ, ὡστε ἠθικόν να κρίνεται, ἀν ο ἀγαπημένος εἰς τον εραστήν του χαρισθῆ (κειμ. παιδικὰ χαρίσασθαι). Ὅταν δηλαδή συναντηθούνη εραστής και ἐρώμενος (κειμ. ἔλθωσι εραστής τε και παιδικὰ), ἀκολουθούνητες εἰς το αὐτό σημεῖον και οι δύο χωριστὰ ἀπὸ μίαν ἠθικὴν ἀρχήν, ο ἕνας ὅτι οιαδήποτε υπηρεσία, την ὁποία προσφέρει εἰς τον ἀγαπημένον που του εχαρίσθη, εἶναι υπηρεσία δικαία, ο ἄλλος πάλιν ὅτι οιαδήποτε ἐκδούλευσις, την ὁποία προσφέρει εἰς ἐκείνον, που τον καθιστὰ μορφωμένον και ἀνώτερον, εἶναι ἐκδούλευσις δικαία· ὅταν ο ἕνας αἰσθάνεται την δύναμιν να συντελέση εἰς την πνευματικὴν ὠρίμανση και γενικῶς εἰς την ἐξύψωσιν του ἄλλου, ο ἄλλος αἰσθάνεται την ἀνάγκην να ὠφεληθῆ δια την παιδαγωγῆσιν και γενικῶς δια την πνευματικὴν κατάρτισιν του εαυτοῦ του, τότε πλέον, ἀν αι ἠθικαὶ αυταὶ ἀρχαὶ συναντηθούνη ἐπὶ το αὐτό, ἐδὼ και μόνον συμπίπτει ἐντιμον να εἶναι ο ἀγαπημένος του εραστοῦ το θέλημα να κάμη (κειμ. παιδικὰ εραστή χαρίζεσθαι)· ἀλλοῦ πουθενά (184c- e).

Ο Ερυξίμαχος αναφέρεται στην ἐναρμόνιση των ἀντιθέτων που συντελεῖται με την συνεκτικὴ δύναμη του ἔρωτος, και αναφέρεται στην ἰατρική, την μουσική, την κοσμολογία, την ἀστρονομία, και την μαντική.

Ἐν συνεχείᾳ, ο Ἀριστοφάνης θέλοντας να τονίσει ὅτι *«πρώτον υμὰς δεῖ μαθεῖν την ἀνθρωπίνην φύσιν και τα παθήματα αὐτῆς»* (189d), και να δείξει ὅτι ουσιαστικά ο ἔρωτας εἶναι ἕνα βαθύ ἐνστικτο που ἐνώνει, χρησιμοποιεῖ τον μῦθο του τρίτου φύλου, του ἀνδρόγυνου. Ἀρχικὰ λοιπόν, ἦταν το ἀνδρικό φύλο, το γυναικεῖο, και ο «ἀνδρόγυνος». Χαρακτηριστικό εἶναι ὅτι ἀναφέρει πως *«ἀνδρόγυνον γὰρ ἐν τότε μὲν ἦν και εἶδος και ὄνομα ἐξ ἀμφοτέρων κοινόν του τε ἄρρενος και θήλεος, **νυν δε οὐκ ἐστίν ἀλλ' ἢ ἐν ονείδει ὄνομα κείμενον**»* (189e). Ἐνὼ κάποτε ἦταν εἶδος που ἀποτελούνηταν ἀπὸ το ἀρσενικό και το θηλυκό, μετὰ τον διαχωρισμό που ἐγένε ἀπὸ τους θεοὺς ἐπειδὴ φοβόντουσαν αὐτό το ἰσχυρό φύλο ἀνθρώπου, ο ὄρος

«ανδρόγυνος» πήρε ονειδιστική σημασία. Ο μύθος είναι μια παρωδία, που όμως έχει βαθιά νοήματα. Εδώ, φαίνεται και η πρώτη μομφή του Αριστοφάνους πάνω στο ομοφυλοφιλικό ζήτημα, αφού «ανδρόγυνος» σήμαινε πια «τον ανήρ άμα και γυνή» (Λεξικό της αρχαίας Ελληνικής, Ι. Σταματάκου σ. 107). Και σε άλλα έργα του, ο Αριστοφάνης μέσω της σάτιρας, ασκεί κριτική. Για παράδειγμα, στις «Νεφέλες», χρησιμοποιεί τους χλευαστικούς όρους «ευρύπρωκτος», «λακκόπρωκτος». Μα και το ότι βάζει τους θεούς, στον παραπάνω μύθο του, να φοβούνται τον «ανδρόγυνο» που «ην την ισχύν δεινά και την ρώμην και τα φρονήματα μεγάλα είχαν» (190b), και να τον τιμωρούν διχτομώντας τον επειδή «εις τον ουρανόν ανάβασιν επιχειρείν ποιείν, ως επιθησομένων τοις θεοίς» (190b), δείχνει την αμφισβήτηση και διακωμώδηση του θείου. Ειδικά, όταν τελικά ο Δίας δεν αποφασίζει να τον καταστρέψει ολοκληρωτικά, επειδή σκέπτεται ότι ο αφανισμός... θα σήμαινε και το σταμάτημα της λατρείας και των θυσιών. Οι γυναίκες απόγονοι του γυναικείου φύλου «προς τας γυναίκας τετραμέναι εισί, και αι εταιρίστριαι εκ τούτου του γένους γίνονται» (191e), ενώ οι άνδρες απόγονοι του ανδρικού «τα άρρενα διώκουσι», δηλαδή «φιλούσι τους άνδρας και χαίρουσι συγκατακείμενοι και συμπεπλεγμένοι τοις άνδρασι» (191e). Εδώ περιέχεται η σχέση ερώμενου και εραστή. Ο Αριστοφάνης όμως σπεύδει να διαλύσει κάθε υπόνοια σεξουαλική, διαχωρίζοντας το ορθό από την παρεκτροπή. Για αυτό λέει στην συνέχεια,

φασί δε δη τινές αυτούς αναισχύντους είναι, ψευδόμενοι· ου γαρ υπ' αναισχυντίας τούτο δρώσιν, αλλ' υπό θάρρους και ανδρείας και αρρενωπίας, το όμοιον αυτοίς ασπαζόμενοι. Μέγα δε τεκμήριον· και γαρ τελεωθέντες μόνοι αποβαίνουσι εις τα πολιτικά άνδρες οι τοιούτοι. Επειδάν δε ανδρωθώσι, παιδεραστούσι και προς γάμους και παιδοποιίας ου προσέχουσι τον νουν φύσει, αλλ' υπό του νόμου αναγκάζονται· αλλ' εξαρκεί αυτοίς μετ' αλλήλων καταζήν αγάμοις. Πάντως μεν ον ο τοιούτος παιδεραστής τε και φιλεραστής γίγνεται, αεί το ξυγγενές ασπαζόμενος» (192a- b).

Όσον αφορά τους απογόνους του «χαμένου» φύλου «ανδρόγυνου», οι άνδρες ζητούν γυναίκες και οι γυναίκες άνδρες. Δηλαδή, το άλλο τους «μισό». «Έκαστος ον ημών εστίν ανθρώπου ξύμβολον, άτε τετμημένος ώσπερ αι ψήτται, εξ ενός δύο· ζητεί δη αεί το αυτού έκαστος ξύμβολον» (191d).

Ο Έρωτας λοιπόν, μας συνενώνει στην αρχαία μας φύση. Έπειτα, είναι η σειρά του Αγάθωνος να μιλήσει υπέρ του έρωτος. Ιδιαίτερη σημασία στον λόγο του, έχει η

φράση του ότι «**ασχημοσύνη γαρ και έρωτι προς αλλήλους αεί πόλεμος**» (196a), και ότι ο έρωτας κυριαρχεί στις ηδονές. «Προς δε τη δικαιοσύνη σωφροσύνης πλείστης μετέχει. Είναι γαρ ομολογείται σωφροσύνη το κρατείν ηδονών και επιθυμιών» (196c).

Ο Σωκράτης αναπτύσσει το εγκώμιο του έρωτος βάσει όσων πείστηκε και διδάχτηκε από την Διοτίμα. Έτσι, ο Έρωσ, δεν είναι θεός- όπως είπαν οι προηγούμενοι, αλλά είναι κάτι ενδιάμεσο μεταξύ θεών και ανθρώπων· είναι δαίμων. Και αυτό, καθόσον εμπεριέχει την ένδεια- ως παιδί της Πενίας και του Πόρου (έλλειψη και το μέσο προς ικανοποίηση της ανάγκης αντίστοιχα), άρα δεν μπορεί να θεωρηθεί θεός. Η θεότητα όμως, δεν έχει έλλειψη, εξ ορισμού. Ως δαίμων λοιπόν, είναι συνεκτικός κρίκος μεταξύ του αιώνιου ασάλευτου κόσμου και του κόσμου των θνητών, του γίνεσθαι. Ο Έρωσ, παρουσιάζεται ως «*φύσει εραστής ων περί το καλόν (το όμορφο)*» (203b), «*φρονήσεως επιθυμητής*», ως «*φιλοσοφών δια παντός του βίου, δεινός γόης και φαρμακεύς και σοφιστής*» (203d). Επίσης, συνδέεται, και με την έννοια του αγαθού. «**Εστίν ο έρωσ του το αγαθόν αυτώ είναι αεί**» (206a). Δηλαδή, με την παντοτινή κατοχή του αγαθού. Ο έρωτας που μας ενδιαφέρει, δηλαδή η σχέση μεταξύ ερώμενου και εραστή, τόσο όπως αναλύθηκε ως τώρα αλλά και όπως θα αναλυθεί και παρακάτω, είναι παραπάνω από ξεκάθαρο ότι αναφέρεται σε πνευματικό επίπεδο. Οι ψυχικώς εγκυμονούντες, κυοφορούν και γεννούν «*φρόνησιν και την άλλην αρετήν*» (209a). Η ωραία αυτή ερωτική πνευματική σχέση γεννά το όμορφο. Μάλιστα, εκ νεότητας.

Τούτων αυ όταν τις εκ νέου εγκύμων η την ψυχήν, θείος ων και ηκούσης της ηλικίας, τίκτειν τε και γεννάν ήδη επιθυμή· ζητεί δη, οίμαι, και ούτος περιών το καλόν, εν ω αν γεννήσειεν· εν τω γαρ αισχρώ ουδέποτε γεννήσει. Τα τε ουν σώματα τα καλά μάλλον η τα αισχρά ασπάζεται άτε κυων, και αν εντύχη ψυχή καλή και γενναία και ευφυεί, πάνυ δη ασπάζεται το ξυναμφότερον, και προς τούτον τον άνθρωπον ευθύς ευπορεί λόγων περί αρετής και περί οίον χρη είναι τον άνδρα τον αγαθόν και α επιτηδεύειν, και επιχειρεί παιδεύειν. Απτόμενος γαρ, οίμαι, του καλού και ομιλών αυτώ, α πάλαι εκύει τίκτει και γεννά, και παρών και απών μεμνημένος, και το γεννηθέν συνεκτρέφει κοινή μετ' εκείνου· ώστε πολύ μείζω κοινωνίαν της των παιδων προς αλλήλους οι τοιούτοι ίσχουσι και φιλίαν βεβαιότεραν, άτε καλλιόνων και αθανατωτέρων παιδων κεκοινωνηκότες (209a- c).

Όπως παρατηρούμε (και θα το δούμε και παρακάτω στους αναβαθμούς της

ερωτικής μνήσεως), το ωραίο σώμα (το δυνατό και υγιές) σχετίζεται ευθέως με μια δυνατή προσωπικότητα, γεμάτη από αρετές. Δεν μένει όμως εκεί, αλλά προχωρεί στην πνευματική ανύψωση. Και αυτή η σχέση καλείται «φιλία». Ο δεσμός μεταξύ των πνευματικών γονέων και των απογόνων είναι πολύ ισχυρότερος από αυτόν τον σαρκικό- φυσικό δεσμό. Και ως παράδειγμα, αναφέρει τους πνευματικούς απογόνους που άφησαν πίσω οι μεγάλοι ποιητές, και οι νομοθέτες.

Οι αναβαθμοί της ερωτικής αυτής μυσταγωγίας, που στόχο έχει την θέαση του αγαθού (εδώ είναι η μεταφυσική του έρωτος κατά τον Πλάτωνα), και που αναφέρονται από το 210a- 212a, είναι πέντε. Πρώτος, η ερωτική προσήλωση προς ένα ωραίο πρόσωπο. Εδώ, έχουμε αποκλειστικά ερωτικά ζεύγη. Έπειτα, κατά τον δεύτερο αναβαθμό, η αποκλειστικότητα αίρεται, και τώρα πια ο έρωσ εκτείνεται προς όλα τα ωραία πρόσωπα. Αρχίζει η ψυχική τεκνογονία και η σύλληψη της αξίας της ωραιότητας. Στον τρίτο, έρχεται η επίγνωση του ψυχικού κάλλους, το οποίο αποσυνδέεται από το σωματικό, και το ερωτικό ζεύγος στρέφεται προς το πνευματικά ωραίο. Κατά το τέταρτο, συλλαμβάνονται οι αξίες της νοήσεως, και συλλαμβάνεται ο νοητός κόσμος, ο κόσμος του όντως όντος. Ακριβώς εδώ, φαίνεται καθαρά ότι στην Πλατωνική σύλληψη του έρωτα, αυτός συνδέεται μεταφυσικά με τον κόσμο των ιδεών. Στον τελευταίο αναβαθμό, έχουμε την ξαφνική έκλαμψη, την θέαση του Αγαθού . Αυτό αποτελεί έκφανση της φιλοσοφίας, όπου γίνεται χρήση του αποφασισμού, επειδή ακριβώς το απόλυτο δεν κατηγοριοποιείται. Όσοι έχουν ασχοληθεί με την ορθόδοξη αποφαστική θεολογία που περιέχεται σε πλείστα όσα χριστιανικά πατερικά συγγράμματα, κατανοούν την καταλήστευση του Πλάτωνα και των μεταγενέστερων Νεοπλατωνικών από τους χριστιανούς «μυστικούς».

Όλα τα παραπάνω, είναι «**το ορθώς παιδεραστείν**» και «**το ορθώς επί τα ερωτικά**» (211b).

Σχετικά με τον Αλκιβιάδη, που ήταν ικανός, όμορφος και με προοπτικές να γίνει μεγάλος, από τους πρώτους μαθητές του Σωκράτους που όμως τον εγκατέλειψε εξ αιτίας της μεγαλομανίας του, δεν θα αναλυθεί εδώ η πολύπλευρη προσωπικότητά του, αλλά θα αναφερθεί η παρεκτροπή του και η άρνηση του Σωκράτους. Στο σημείο αυτό, όπου μιλάει ο Αλκιβιάδης και μάλιστα μεθυσμένος, εξομολογείται αυτήν του την παρεκτροπή όταν ήταν νεότερος, και ταυτόχρονα αισθάνεται ότι πρόδωσε τον δάσκαλό του, όταν τον εγκατέλειψε για τα εφήμερα, ενώ ένεκα της δόξας, παρέβηκε τις ηθικές αρχές του. Και ακριβώς επειδή κατανοεί ότι πράττει λάθος, νικιέται όμως από τα εφήμερα προδίδοντας τις αρχές

του, είναι κάτι που τον τρώει σε στιγμές έκρηξης ειλικρινείας με τον εαυτό του. Έτσι, πλέκει τον εγκώμιο του Σωκράτους, εξαίρει τον δυνατό, σαγηνευτικό, και μυητικό του λόγο, μιλώντας αληθινά για τον Σωκράτη που γνώρισε, αλλά και για **την αρνητική στάση του Σωκράτους στην αφροσύνη του Αλκιβιάδη**. Και ο Αλκιβιάδης λέει:

Μ' όλα που έκαμα εγώ, αυτός εδείχθη τόσο ανίκητος από τα νεανικά μου θέλητρα, τόσο τα περιεφρόνησε και τα εγελοιοποίησε, τόσο μ' εταπείνωσεν· και όμως επίστευα πως κάποιαν αξίαν είχε αυτό το πράγμα, κύριοι δικασταί· διότι δικασταί, ναι, είσθε της υπερηφανείας του Σωκράτους. Μάθατε λοιπόν, σας ορκίζομαι εις τους θεούς, εις τας θεάς, εκοιμήθην και εξύπνησα εις το πλευρό του Σωκράτους, χωρίς να συμβή τίποτα περισσότερο παρ' ότι αν είχα κοιμηθῆ με τον πατέρα μου ή μ' έναν αδελφό μου μεγαλύτερον. Και τώρα ύστερ' από το επεισόδιο αυτό, πως φαντάζεσθε την ψυχικήν μου κατάστασιν; Από το ένα μέρος πίστευα, πως είχα εξευτελισθῆ· από το άλλο μ' εβάμθωνεν η προσωπικότης τούτου, η αυτοκυριαρχία και η δύναμις της θελήσεώς του. Είχα ευρεθῆ ενώπιον ανθρώπου, που όμοιόν του εις την φρόνησιν και την ευστάθειαν δεν περίμενα ποτέ να συναντήσω (219c-d).

(Η συνέχεια στο δεύτερο μέρος).

Διομήδης

Πηγές

1. Το εισαγωγικό απόσπασμα του Μαρτου, είναι από το βιβλίο του Α. Γεωργιάδη «Η ομοφυλοφιλία στην αρχαία Ελλάδα· ο μύθος καταρρέει», σ. 90.
2. Ι. Συκουτρής, εισαγωγικά σχόλια στο «Συμπόσιο» του Πλάτωνος, εκδόσεις Κάκτος.
3. Λεξικό της Αρχαίας Ελληνικής γλώσσης, Ι. Σταματάκου, εκδόσεις Δεδεμάδη.
4. Λεξικό της Αρχαίας Ελληνικής γλώσσης, Π. Δορμπαράκη, εκδόσεις Εστία.
5. Μέγα λεξικό της Ελληνικής γλώσσης, Α. Κωνσταντινίδη, τόμοι Β' και Γ'.
6. Μέγα λεξικό όλης της Ελληνικής γλώσσης, Δ. Δημητράκος, τόμοι ΣΤ', Η', Ι', ΙΔ', εκδόσεις Δομή.
7. Πλάτων, «Γοργίας», εκδόσεις Κάκτος.
8. Διογένης Λαέρτιος, «Βίοι Φιλοσόφων», εκδόσεις Πάπυρος.
9. Αριστοτέλης, «Ηθικά Νικομάχεια», εκδόσεις Πάπυρος.
10. Ξενοφώντας, «Απομνημονεύματα», εκδόσεις Κάκτος.
11. Νόμοι Σόλωνος, εκδοτική Θεσσαλονίκης.

12. Αισχίνης, «Κατά Τιμάρχου» (διαδίκτυο).
13. Δημοσθένης, «Κατά Μηδείου» (διαδίκτυο).
14. Ξενοφώντας, «Λακεδαιμονίων Πολιτεία» (από το βιβλίο « Η ομοφυλοφιλία στην αρχαία Ελλάδα· ο μύθος καταρρέει», εκδόσεις Α. Γεωργιάδη).
15. Ξενοφώντας, «Συμπόσιο» (από το βιβλίο « Η ομοφυλοφιλία στην αρχαία Ελλάδα· ο μύθος καταρρέει», εκδόσεις Α. Γεωργιάδη).
16. Πλούταρχος, «Τα παλαιά των Λακεδαιμονίων επιτηδεύματα» (διαδίκτυο).
17. Κλαύδιος Αιλιανός, «Ποικίλη ιστορία» (διαδίκτυο).
18. Πλάτων, «Νόμοι» (διαδίκτυο).
19. Πλούταρχος, «Πελοπίδας» (διαδίκτυο).